

УДК 811.161.2.'373.7

Артеменко Г. С.

КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОНІМІЙНІ МОДЕЛІ ТВОРЕННЯ АЛОГІЧНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті проаналізовано алогічні фразеологізми української мови, основним чинником виникнення яких стала концептуальна метонімія. Виокремлено та обґрунтовано типові концептуально-метонімії моделі утворення квазіреальних, ірреальних і фантомних фразеологізмів. Установлено відмінності реалізації таких моделей різними видами алогічних фразеологізмів.

Ключові слова: алогічний фразеологізм, концептуальна метонімія, моделювання фразеологізмів.

Артеменко Г. С. Концептуально-метонимические модели формирования алогических фразеологизмов украинского языка. – Стаття.

В статье проанализированы алогичные фразеологизмы украинского языка, основным фактором возникновения которых стала концептуальная метонимия. Выделены и обоснованы типичные концептуально-метонимические модели образования квазиреальных, ирреальных и фантомных фразеологизмов. Установлены различия реализации таких моделей различными видами алогичных фразеологизмов.

Ключевые слова: алогичный фразеологизм, концептуальная метонимия, моделирование фразеологизмов.

Artemenko H. S. Conceptual-metonymic models of creation of Ukrainian illogical idioms. – Article.

In the article illogical idioms of the Ukrainian language are analyzed and the main factor of their origin – the conceptual metonymy – was established. In the work typical conceptual-metonymic models of creation of quasi-real, irreal and phantom idioms are marked out and proved. The differences of realization such models by various kinds of illogical idioms are established.

Key words: illogical idioms, conceptual metonymy, modelling of idioms.

Концептуальна метонімія, як і концептуальна метафора, формує зв'язок між корелятом і референтом фразеологізму, однак логічна основа таких відношень інша, ніж у концептуально-метафоричних моделях. Тому на виокремленні метонімії як окремого процесу становлення цілісного фразеологізму налягають у наукових розвідках М. Алефіренко та Н. Семененко, В. Білоноженко й І. Гнатюк, Н. Люхіна, М. Жуйкова, О. Левченко, Л. Савенкова, О. Сошко, В. Ужченко й Д. Ужченко та інші. Найчастіше порівняно з іншими метоніміїними моделями об'єктом уваги науковців стають жестові фразеологізми, що зумовлено їх вивченням як невербальних складників комунікативного акту.

Варто зазначити, що в сучасних когнітивно-фразеологічних наукових працях концептуальна метафора як механізм творення фразеологізмів описана детальніше, ніж метонімія, що, очевидно, зумовлено меншою кількістю й порівняно невеликою різноманітністю метоніміїних моделей взаємозв'язку між формою та семантикою фразеологізму.

За Дж. Лакоффом, метоніміїна модель – це модель відношень між А і В у концептуальній структурі, де «концепт В є частиною концепту А або тісно асоційований із ним у конкретній концептуальній системі. У типовому випадку вибір В однозначно зумовлює А всередині певної концептуальної системи» [4, с. 120].

Концептуальна метонімія є причиною виникнення фразеологізмів, форма яких пов'язана із семантикою відношеннями суміжності: концептуальний корелят може логічно замінювати концептуальний референт, оскільки нерозривно пов'язаний із ним як ціле й частина, дія та її інструмент, наслідки і причини, сутність і її зміст тощо.

Концептуально-метоніміїні моделі виникають на основі об'єктивного логічного зв'язку між концептуальним корелятом і референтом, окремі компоненти фразеологізмів такої моделі не містять переносного значення: їх загальна семантика співвідносна з прямим значенням відповідного вільного словосполучення.

Серед фразеологізмів української мови виокремлюємо логічні та алогічні [2, с. 7]. Аналізуючи різні типи таких фразеологізмів, послуговуємося термінами М. Жуйкової, яка налягає на розмежуванні квазіреальних і фантомних фразеологізмів [3, с. 116–118].

Мета статті – дослідити роль концептуальної метонімії у формуванні алогічних фразеологізмів української мови. Завдання статті – виокремити типові концептуально-метоніміїні моделі творення квазіреальних, ірреальних і фантомних фразеологізмів, проаналізувати їх, установити закономірності реалізації таких моделей.

Для квазіреальних, ірреальних і фантомних фразеологізмів найпоширенішою є концептуально-метоніміїна модель, що базується на суміжності *частина – ціле, дія – наслідки, ємність – зміст, об'єкт – функція*.

1. Співвідношення концептуального референта й корелята на основі суміжності **частина – ціле** є емпіричною основою концептуально-метоніміїної моделі **хліб – першочергове**, засіб для існування (хліб як один із найнеобхідніших, життєво важливих ресурсів): дати хліб у руки – «допомогти здобути кому-небудь засоби для існування (про освіту, спеціальність, роботу тощо)» [5, с. 189]; відривати [шматок] [хліба] від рота – «1. Відмовляти собі у найнеобхіднішому заради когось, чого-небудь. 2. Позбавляти когось-небудь найнеобхіднішого, за-

бираючи його собі» [5, с. 105]; їсти хліб – у знач. «1. Мати все необхідне для життя» [5, с. 282]. Модель властива квазіреальним фразеологізмам.

II. Суміжність **дія – наслідки** формує модель квазіреальних фразеологізмів **хліб – заробіток**, наслідок діяльності (хліб як наслідок праці): тяжкий хліб – «заробітки, здобуті важкою працею, великими зусиллями» [5, с. 746]; скуштувати (покуштувати) хліба – у знач. «2. Пізнати, як дістається певний заробіток» [5, с. 661]; свій хліб – «засоби для існування, здобуті власними зусиллями; власні заробітки» [5, с. 746]; їсти чужий хліб – «бути на чиемсь утриманні» [5, с. 282]; *з'їсти хліба* – «пожити на чиему-небудь утриманні» [5, с. 265].

III. Метонімічні відношення **ємність – уміст** є об'єктивною базою моделі **кишеня – матеріальні цінності** (кишеня як місце зберігання грошей); на її основі виникають квазіреальні фразеологізми: бити по кишені – «завдавати кому-небудь певних матеріальних збитків, шкоди» [5, с. 29]; не видержить (не витримає) кишеня – «мало коштів для чого-небудь» [5, с. 295]; держати (тримати) у своїй кишені – «утримувати кого-небудь у повній (перев. матеріальній) залежності від себе» [5, с. 192]; вітер у кишнях (у кишені) свистить (гуляє, віє і т. ін.) – у знач. «1. Нема грошей» [5, с. 112]; вивертати (витрушувати)/вивернути (витрусити) кишені – «витрачати всі гроші» [5, с. 64].

IV. Суміжність **об'єкт – функція** є основою використання назви **частини тіла людини** як концептуального корелята: компонент, що позначає частину тіла, втрачає своє пряме номінативне значення, однак, як правило, змінює семантику в межах виконуваних функцій чи притаманних властивостей. На нашу думку, така концептуально-метонімічна модель найчастіше є репрезентацією зв'язку між референтом і корелятом квазіреальних, рідше ірреальних і фантомних фразеологізмів.

Типовими прикладами реалізації моделі є такі **квазіреальні** одиниці:

1. **Голова – розум, розсудливість.** Логічна основа моделі – це відношення між концептуальним корелятом і референтом як між об'єктом і його функцією. У цьому випадку референтом є типова функція голови – розумова діяльність. Така модель, за нашими спостереженнями, стала основою виникнення квазіреальних фразеологізмів: втрачати (губити, тратити)/втрратити (згубити, стратити) голову – у знач. «1. Ставати нездатним обдумано, розсудливо діяти, поводитися (перев. у складній ситуації)» [5, с. 137]; своя голова на плечах (на в'язах) – «хто-небудь сам повинен приймати рішення і відповідати за свої вчинки» [5, с. 158]; мати голову на плечах (на в'язах, на карку і т. ін.) – «розважливо, розсудливо міркувати і діяти; бути розумним, кмітливим» [5, с. 372]; голова є (у кого і без додатка) – «хто-небудь розумно, розсудливо міркує» [5, с. 156]; голова на плечах (на в'язах) – у знач. «1. Хто-небудь розумний, тямущий» [5, с. 157].

2. **Голова – неприємні турботи.** Прикладом реалізації моделі є фразеологізми: де взявся на нашу голову – «уживається для вираження сильного незадоволення, прикrostі з приводу чогось або несподіваної чи небажаної появи кого-небудь» [5, с. 60]; голова болить (за кого) – «хто-небудь турбується, уболіває за когось, щось» [5, с. 156]; на голову чую, кого – у знач. «1. Уживається для вираження відчаю, розпачу» [5, с. 159].

3. **Лоб – відвертість,** прямотинійність. Модель сформована на основі об'єктивних метонімічних відношень між дією (відвертою розмовою) та умовою її виконання – безпосередньо перед людиною, її обличчям (лоб і обличчя – частина й ціле). Основою таких фразеологізмів є подвійна метонімія: на лобі (на чолі) написано – «відразу видно, помітно що-небудь із зовнішнього вигляду когось» [5, с. 424]; бити [прямо] в лоб – «1. Без натяків, відверто говорити, питати і т. ін. 2. Мати неприховане значення, бути зрозумілим, очевидним» [5, с. 29]; в лоб – у знач. «1. Прямо, без натяків; відкрито, відверто» [5, с. 350]; атакувати в лоб (в лоба) – у знач. «2. Відверто, прямотинійно говорити, запитувати про що-небудь» [5, с. 21].

4. **Око – мудрість,** обізнаність, розуміння. Логічна основа моделі – у подвійному метонімічному зв'язку між корелятом і референтом фразеологізму: око є засобом пізнання (суміжність дії та засобів її виконання), а мудрість є наслідком пізнання (суміжність дії та її наслідку): продирати/продерти очі – у знач. «2. Прозрівати, розуміти що-небудь» [5, с. 573]; промити очі – «допомогти кому-небудь зрозуміти, усвідомити реальні факти; розкрити перед кимось сутність явищ, подій тощо» [5, с. 577]; відкрилися/відкриваються очі – «хтось позбувся помилкової думки про кого-, що-небудь, хибного сприймання чогось; стало зрозумілим щось» [5, с. 474]; із зав'язаними очима – у знач. «1. Такий, що погано орієнтується в життєвих ситуаціях; неосвічений, необізнаний, недосвідчений і т. ін.» [5, с. 472].

5. **Зуби – агресивність.** Емпіричною базою моделі є оскал зубів як вияву гніву, злості (суміжність дії та її наслідку): показати/рідко показувати [свої] зуби (роги, пазурі) – «виявити свою злостиву вдачу, свій характер, злі наміри і т. ін.» [5, с. 532]; *зуби проріжуться* – «хто-небудь набереється сили, стане владним, грізним» [5, с. 274]; мати зуб (зуба) – «сердитися, гніватися на кого-небудь» [5, с. 373].

6. **Язик – розмова.** Логічна основа моделі – відношення суміжності між об'єктом і його функцією (одне з функціональних призначень язика – бути органом мовного апарату): потрапити (попасти, попастися і т. ін.) на язик – «стати об'єктом розмов, пересудів, дотепів, жартів і т. ін.» [5, с. 551]; на язичі – «1. Хто-небудь говорить про щось. 2. Бути предметом постійних розмов» [5, с. 786]; мати доброго язика (добрий язик) – «уміти доладно, влучно, переконливо, дотепно висловлюватися або багато го-

ворити» [5, с. 373]; довгий язик – у знач. «1. Хто-небудь дуже балакучий, любить пліткувати, говорити багато зайвого, неправдивого» [5, с. 785].

Крім того, концептуально-метонімічна модель *язик – розмова* може бути реалізована **ірреальними** фразеологізмами, концептуальний корелят і референт яких пов'язані відношеннями суміжності за функцією, однак корелят при цьому залишається лише теоретично можливим, реально нездійсненим, недоцільним: укоротити/укорочувати язика (язик) – у знач. «1. Примушувати кого-небудь замовкнути або менше говорити» [5, с. 735]; тягти (тягнути) за язик – «спонукати, змушувати кого-небудь сказати щось, висловитися з якогось приводу; випитувати, допитувати когось» [5, с. 729]; прищипнути язика – «змусити когось перестати говорити про кого-, що-небудь; обірвати на слові» [5, с. 570]; язик стає/став руба (колом) [у роті] – «хто-небудь втрачає здатність говорити, вимовляти слова» [5, с. 786].

7. **Рука – влада.** Емпіричною основою моделі є здійснення влади за допомогою рук (суміжність дії та інструмента, за допомогою якого здійснено дію): у руках – «1. У залежності від когось-небудь; у чийсь владі. 2. У чьомусь розпорядженні, користуванні, володінні і т. ін.» [5, с. 622]; держати (тримати) в кулаку (в кулаці) – «ставити когось, що-небудь у повну залежність, позбавляти свободи дії; підкоряти» [5, с. 192]; руки короткі – у знач. «1. Хто-небудь має обмежену владу, можливості; неспроможний щось зробити» [5, с. 623]; відбитися/відбиватися від рук – «перестати користися кому-небудь, слухати когось» [5, с. 96].

8. **Рука – крадіжка.** В основі фразеологізмів, утворених за такою моделлю, – суміжність руки й виконуваної нею дії (відношення між об'єктом та однією з можливих його функцій): гріти (рідше нагрівати)/нагріти (погріти) руки – у знач. «1. Нечесно, незаконно збагачуватися; наживатися» [5, с. 171]; мати сверблячі (липкі) руки – «виявляти потяг до крадіжки; брати, привласнювати чуже» [5, с. 376]; нечистий на руку – «схильний до злодійства, шахрайства, хабарництва і т. ін.» [5, с. 434]; довгі руки – «хто-небудь зазіхає на чуже, може вкрасти, привласнити що-небудь» [5, с. 622].

9. **Рука – допомога.** Логічною основою концептуально-метонімічної моделі є здійснення опіки над кимось за допомогою рук (суміжність дії та інструмента її виконання): подавати (давати, простягати і под.)/подати (дати, простягти і под.) [братню, помічну і т. ін.] руку [допомоги] – «підтримувати когось, допомагати кому-небудь у скрутний для нього час» [5, с. 528]; *заглядати (зазирати) в руки (до рук)* – «розраховувати на чию-небудь допомогу, чекати від когось матеріальної підтримки» [5, с. 241]; вести за руку – «допомагати, сприяти кому-небудь у чомусь, спрямовуючи його, оберігаючи від труднощів; опікати» [5, с. 59]; підкладати/підкласти (підложити) руки – «допомагати

кому-небудь; робити все можливе для когось» [5, с. 508]; під свою руку – «до себе під захист, під своє опікування» [5, с. 626].

10. **Плечі – зосередження турбот,** клопотів, обов'язків тощо. Підставою виникнення моделі є зігнута спина, ноша на спині як наслідок клопотів, важкої роботи. Концептуальний референт і корелят пов'язані відношенням суміжності як дія та її наслідок: лягати/лягти на плечі – «ставати предметом чийх-небудь обов'язків, клопотів, переживань і т. ін.» [5, с. 359]; понести/нести на своїх плечах – «пережити, витерпіти багато неприємностей, лиха, клопотів тощо» [5, с. 541]; нести тягар на своїх плечах (на собі) – «мати обтяжливі обов'язки, виконувати важку, велику за обсягом роботу, здійснювати якусь дуже складну справу» [5, с. 434]; виносити (нести)/винести на своїх плечах (на собі) – «виконувати тяжкі, відповідальні обов'язки, долати якісь труднощі і т. ін. самостійно, без чийх-небудь допомоги» [5, с. 78]; на плечах – у знач. «1. На чийх-небудь відповідальності» [5, с. 518].

Особливість **фантомних** фразеологізмів із компонентом-частиною тіла людини полягає, на наше переконання, у тому, що модель співвідношення їх концептуального референта й корелята залишається метонімічною, однак фантомна форма утворюється внаслідок дії метафори. Цілісний фантомний фразеологізм виникає внаслідок перехрещення концептуальної метафори та метонімії. Переважно це концептуально-метонімічна моделі:

1) **голова – розум:** шкандибати на голову – «бути недоумкуватим, дурнуватим» [5, с. 776]; не виходить з голови (з думки) – «1. (у кого, кого і без додатка). Хто-небудь постійно думає про когось, щось. 2. Бути предметом постійних роздумів» [5, с. 93]; голова варить (кого, чия) – «хто-небудь розумний, кмітливий» [5, с. 156];

2) **очі – погляд:** око впало (чиє, на кого, на що) – «хтось глянув, звернув увагу на когось, на щось» [5, с. 464]; поглинати очима (поглядом, зором і т. ін.) (кого, що) – «жадібно, з напруженою увагою дивитися на когось, що-небудь» [5, с. 527]; свердлити/посвердлити очима (поглядом) (кого, що) – «пильно, пронизливо дивитися на когось, що-небудь» [5, с. 630];

3) **язик – розмова:** язик розв'язується/розв'язався – «хто-небудь починає багато говорити, стає балакучим» [5, с. 786]; чесати/почесати язика (язиком, язиками) – «вести несерйозні, пусті розмови» [5, с. 763]; ламати/поламати [собі] язик (язика) – у знач. «1. З труднощами вимовляти незрозумілі або нерозбірливо написані слова, фрази» [5, с. 326]; язик у петлю скрутило – «хто-небудь втратив здатність говорити від хвилювання, злості і т. ін.» [5, с. 659];

4) **вухо – слух:** візьми вуха в руки – «слухай уважно» [5, с. 108]; в одне (одно) вухо впускати/впустити, а в друге випускати/випустити – «неуважно слухати, не реагуючи або легковажно став-

лячись до сказаного ким-небудь» [5, с. 129]; впасти у вуха (кому) – «хто-небудь почув про щось; стати відомим кому-небудь» [5, с. 126].

Форма таких фантомних фразеологізмів – це метафоричне наділення частини тіла якостями та діями, властивими іншим предметам. Зв'язок між компонентами й загальною фразеологічною семантикою є метонімічним і полягає в суміжності органа людини та його безпосередніх функцій.

Інший варіант використання назви частини тіла як концептуального корелята властивий метонімічній моделі **частина тіла – це людина**, об'єктивною логічною основою якої є відношення між концептуальним референтом і корелятом як між частиною й цілим (корелят як частина референта заміщує цілісний референт). М. Алефіренко та Н. Семенко таке явище називають фразеологічною синекдохою, яка за граматичними особливостями може бути іменною чи дієслівною [1, с. 162–163].

У таких типових метонімічних моделях людину репрезентовано як її:

1) **голову**: клопотати голову – «турбувати, хвилювати кого-небудь» [5, с. 301]; дури́ти голову – «вводити в оману кого-небудь» [5, с. 223]; розумна (твереза, мудра і т. ін.) голова – «хто-небудь розсудливий, кмітливий, тямущий» [5, с. 158]; дурна голова – «нерозумна, нетямуща людина» [5, с. 157]; гаряча голова – «запальна, нестримана людина» [5, с. 156];

2) **очі**: очі появи́ти (показати) – «з'явитися десь, навідатися кудись, до когось» [5, с. 553]; поза очима – «за умов відсутності того, про кого йдеться» [5, с. 473]; з других очей – «не із власного спостереження, а за чийсь свідченням; від людей, через когось» [5, с. 472]; око не дримає (не спить) – «хтось уважний, дбайливий, спостережливий і т. ін.» [5, с. 465]; стороннє (людське) око – «чужа людина, чужі люди» [5, с. 466];

3) **ніс**: не показувати (не являти, не потикати і т. ін.)/не показати (не явити, не поткнути і т. ін.) носа – «не приходити, не з'являтися і т. ін. куди-небудь, до когось» [5, с. 533]; не потикати носа – «не з'являтися, не бувати де-небудь; не заходити кудись» [5, с. 549]; виткнути (висунути, вистромити і т. ін.)/рідше витикати (висовувати, вистромлювати і т. ін.) носа – «вийти звідкись або покинути щось» [5, с. 88]; і носа (очей) не наверхтати/не на-

вернути – у знач. «1. Не з'являтися десь, не приходити куди-небудь» [5, с. 416];

4) **руки**: сильна (міцна) рука – «хто-небудь впливовий» [5, с. 620]; у добрі руки – «до надійної, дбайливої людини, до хазяїна» [5, с. 624]; умілі руки – «працьовиті, вправні у роботі люди» [5, с. 624]; чужі руки – у знач. «1. Хто-небудь інший» [5, с. 624]; з перших рук – «безпосередньо від кого-небудь» [5, с. 619];

5) **душу**: [жодної] живої душі – «нікого» [5, с. 231]; скільки душа забажає (запрагне, захоче і т. ін.) – у знач. «1. Дуже багато, у великій кількості» [5, с. 229]; над душею – «набридливо, невідступно перебувати біля кого-небудь» [5, с. 230]; ні одна [жива] душа – «ніхто» [5, с. 229]; за душею – у знач. «1. При собі, у власності, у наявності» [5, с. 230].

Використання назви конкретної частини тіла на позначення людини загалом здебільшого логічно детерміноване зв'язком семантики фразеологізму з функціями частин тіла. Так, для номінації людини як істоти розумної використовується компонент *голова*, для позначення зорових властивостей (перебування в полі зору, спостереження) – *око*, для характеристики людини як діяча – *руки*, а як номінацію особи безвідносно до конкретних характеристик – *душа*. За нашими спостереженнями, компонент *ніс* у таких фразеологізмах використано не відповідно до його функціонального навантаження, а для позначення присутності/відсутності суб'єкта загалом.

Загалом концептуально-метонімічні моделі проєкції концептуального референта на корелят логічно обґрунтовують взаємозв'язок форми й семантики фразеологізмів і, за нашими спостереженнями, дуже продуктивні для виникнення квазіреальних одиниць.

Особливість реалізації концептуально-метонімічних моделей квазіреальними, ірреальними та фантомними фразеологізмами полягає в тому, що їх форма не компонується щоразу заново й не повторюється, а виникає один раз як готовий цілісний елемент, суміжний із концептуальним референтом. Форма квазіреальних фразеологізмів є поєднанням компонентів, один із яких пов'язаний із фразеологічним референтом відношеннями суміжності; цей компонент може реалізовувати своє фразеологічне значення в складі різних фразеологізмів.

Література

1. Алефіренко Н.Ф. Фразеологія и пареміологія : [учебное пособие] / Н.Ф. Алефіренко, Н.Н. Семенко. – М. : Флінта ; Наука, 2009. – 344 с.
2. Артеменко Г.С. Структурно-семантичне моделювання фразеологізмів: логічне та алогічне : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г.С. Артеменко. – Чернівці, 2015. – 20 с.
3. Жуйкова М. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов : [монографія] / М. Жуйкова. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 416 с.
4. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи. Что категории языка говорят нам о мышлении? / Дж. Лакофф ; пер. с англ. И.Б. Шатуновского. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 792 с.
5. Словник фразеологізмів української мови / укл. В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк, В.В. Дятчук та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.